Marta Šimečková (Brno)

DIFTONGIZACE *Ý* > *EJ* U ČESKÝCH OIKONYM[1)]

DIPHTHONGISATION *Ý* > *EJ* IN CZECH OIKONYMS

The paper is focused on territorial spread of the *ý* > *ej* diphthongisation as a specific phonetic phenomenon of the Czech language. The analysis is based on old oikonyms excerpted from two main Czech toponomastic lexicons. The research shows that 1) the earliest orthographic evidence for the *ý* diphthongisation appears in the thirteenth century, nevertheless some cases are uncertain as they may reflect German pronunciation (oikonyms as *Tejn*, *Tejnec*); 2) since the sixteenth century, *ej* (or monophthongised *é*) has occurred in oikonyms in historic Bohemia and western and central Moravia, other regions (most of Moravia and Silesia) have preserved oikonymic forms with the etymological *ý*; 3) a rare evidence for the *ej* in eastern Moravia and Silesia indicates that in earlier periods of the language development, the *ej* was a part of cultural language; 4) the first evidence for the diphthongisation of the „soft“ *í* has been registered since the sixteenth century and it is limited to a small number of oikonyms; 5) the diphthongisation has been based on intralingual causes of the Czech language, it is not a result of imitation of the German language development.

Keywords

oikonyms, Old Czech, phonology, diphthong *ej*, diphthongisation

Diftongizace *ý* > *ej* (popř. *í* > *ej* po *c*, *z*, *s*, *č*, *ž*, *š*, též po *ř*, *l*) je z diachronního aspektu popsána v historických mluvnicích,[2)] v nichž bylo jednak hlavním cílem danou změnu zařadit časově a areálově, jednak osvětlit její vznik a fungování v kontextu dalších dobových systémových hláskoslovných pochodů. Samostatná foneticko-fonologická pojednání jsou pak věnována konkrétně polemice o předpokládaném vývojovém mezistupni vznikajícím mezi výchozím vokálem a výsledným diftongem (*əj*),[3)] chronologickému zařazení diftongizace do systému ostatních hláskoslovných

---

[1)] Článek vznikl jako součást řešení grantového úkolu GA ČR č. P406/11/1786 Slovník nářečí českého jazyka.

[2)] J. Gebauer, Historická mluvnice jazyka českého I. Hláskosloví, Praha – Vídeň 1894, s. 211–215, 281–283. F. Trávníček, Historická mluvnice československá, Praha 1935, s. 91–92, 94–95. M. Komárek, Historická mluvnice česká I, Hláskosloví, Praha 1958, s. 144–147. M. Komárek, Gebauerovo historické hláskosloví ve světle dalšího bádání. In: J. Gebauer, Historická mluvnice jazyka českého I. Hláskosloví, Praha 1963, s. 753–756. A. Lamprecht – D. Šlosar – J. Bauer, Historická mluvnice češtiny, Praha 1986, s. 107–110. M. Komárek, Dějiny českého jazyka, Brno 2012, s. 98–99.

[3)] Např. A. Kašík, Příspěvky k českému hláskosloví, Listy filologické 41, 1914, s. 212–217. M. Komárek, Staročeská difthongisace ý > ej a její poměr ke změně aj > ej, Listy filologické

proměn probíhajících v historickém údobí v češtině,[4] začlenění změny do českého dlouhého vokalismu[5] nebo možnému vlivu cizího jazyka na její průběh.[6] Danému procesu byla též věnována pozornost ve specializovaných monografiích zaměřených na jazyk literární produkce v konkrétním časovém úseku, popř. v rozborech jazyka konkrétních literárních památek.[7]

Zmínky o chronologii a územním rozšíření změny, jež jsou obsaženy v těchto pracích, jsou zpravidla značně zjednodušující zvláště v otázce areálové distribuce výchozí hlásky a nové střídnice; dosavadní popisy si vystačují s poukazem na stav v současných teritoriálních dialektech (respektive v tradičních nářečích minulého století) bez ohledu na možné zkreslení vzhledem k výraznému časovému rozestupu sledované jazykové materie. Skutečnost, že je diachronní bádání v otázce areálovosti (nejen) výsledků hláskoslovných procesů odkázáno na dostupné informace o novodobé nářeční situaci, je pochopitelné, neboť v rámci české jazykovědné bohemistiky dosud nebyla soustavně pěstována historická dialektologie. Na tento deficit upozornil už v 60. letech minulého století S. Utěšený,[8] jenž na podkladě oikonymického materiálu shromážděného v Profousově lexikografickém díle[9] popsal pronikání protetického *v-* na území historických Čech v humanistické epoše. Utěšený tak jako první u nás použil výzkumnou metodu, kdy je územní rozsah hláskoslovné změny v historickém údobí češtiny sledován na proměnách grafické podoby oikonym. Na Utěšeného výzkum nedávno navázala autorka tohoto příspěvku, jež doplnila starší výzkum

---

80, 1957, s. 264–268. M. Komárek, Staročeská difthongisace ý > ej a její poměr ke změně aj > ej, Listy filologické 81, 1958, s. 98–101.

[4] F. Bergmann, K chronologii některých staročeských zjevů mluvnických z bohemik Friedrichova CB I, II, Listy filologické 48, 1921, s. 236.

[5] T. Vykypělová, Ještě k vývoji dlouhého vokalismu v češtině: případy tzv. nadměrné diftongizace (poznámka k historické dialektologii češtiny). In: B. Brehmer – V. Ždanova – R. Zimny (eds.), Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV) 9, München 2006, s. 109–122.

[6] J. Rejzek, Ještě k fonetickým vlivům staré němčiny na starou češtinu, Bohemistyka 3, 2003, s. 251–264. T. Berger, Nové cesty k bádání česko-německých jazykových vztahů (na příkladu hláskosloví). In: A. Stich (ed.), Pocta 650. výročí založení Univerzity Karlovy v Praze, Praha 1998, s. 21–35.

[7] Zvláště cenné jsou poznatky v monografii J. Porák, Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis, Praha 1983, s. 134–144. Též M. Janečková, K jazyku českého baroka, Praha 2009.

[8] S. Utěšený, Poznámky k dnešní situaci české historické dialektologie, Slovo a slovesnost 16, 1955, s. 146–153.

[9] A. Profous, Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny I, Praha 1947; II, Praha 1949; III, Praha 1951; IV (s. J. Svobodou), Praha 1957; J. Svoboda – V. Šmilauer, Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny V, Praha 1960.

zaměřený na neetymologické *v-* o situaci na Moravě a ve Slezsku,[10] a to za pomoci slovníku Hosákova a Šrámkova,[11] stejnou jazykovězeměpisnou analýzu spolu s kartografickou metodou uplatnila též při sledování náslovné diftongizace *ú-* > *ou-*.[12]

Ve snaze o postihnutí územního (a časového) šíření sledované diftongizace *ý* (*í*) > *ej* jsme excerpovali ze dvou výše zmíněných českých oikonymických zdrojů místní jména obsahující v současném oficiálním názvu *ý* nebo nepůvodní *ej* (< *ý*) ve slovním základu, popř. v předponě, též *í* nebo *ej* (< *í*); koncovou pozici necháváme stranou. Z mapování[13] vylučujeme ta oikonyma, 1) u nichž je první písemný doklad evidován až v 18. století nebo později (např. název místní části *Drahýšov*, součásti Hlubyně na Příbramsku, je poprvé zachycen teprve v roce 1840);[14] 2) u nichž bylo dlouhodobě užíváno německé pojmenování a český název je pozdějšího data (např. obce *Přední* a *Zadní Výtoň* na Českokrumlovsku měly až do 19. století německý název *Vorder Heuraffl* a *Hinter Heuraffl*);[15] 3) jejichž etymologie není v otázce vokálu *ý* průkazná (např. název *Výžerky* pro obec v okresu Praha-východ je sice v místním nářečí užíván ve formě *Vejžerky*, původ pojmenování je však nejistý – jméno znělo původně *Vežerty*, od roku 1713 *Vežerky*, odtud asi lidovou etymologií vzniklo *Vejžerky*, pospisovněle *Výžerky*;[16] podobně u názvu *Kejšovka* pro obec na Benešovsku je sporné, zda vznikl z osobního jména *Kajiš* nebo *Kýša*);[17] 4) u nichž je *ý* německého původu (např. název obce *Sandhýbl* na Jesenicku, od roku 1948 přejmenované na *Písečná*, vznikl z německého *Sandhübel* ‚písečný vrch‘);[18] 5) u nichž *ej* vzešlo z *aj* (např. pojmenování obce *Chýně* v okresu Praha-západ vzniklo z *Chajn*/*Chajno*, dnešní oficiální podoba byla utvořena teprve zvratnou analogií);[19] 6) u nichž je *ej* německého původu (např. název *Rejhotice*, dnes součást Loučné nad Desnou na Šumpersku,

---

[10] L. Hosák – R. Šrámek, Místní jména na Moravě a ve Slezsku I, Praha 1970; II, Praha 1980.
[11] M. Šimečková, Příspěvek k historickému vývoji protetického *v-* u českých oikonym, Acta onomastica 55, 2016, s. 290–296.
[12] M. Šimečková, Oikonyma jako prostředek pro poznání historického vývoje češtiny (aneb k výzkumu náslovného *ou-*). In: I. Valentová (ed.), 19. slovenská onomastická konferencia. Zborník referátov, Bratislava 2015, s. 267–271.
[13] Ke kartografickému zpracování nám posloužil mapovací nástroj, jenž byl utvořen pro účely tvorby Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku v dialektologickém oddělení ÚJČ AV ČR, v. v. i.
[14] A. Profous, Místní jména v Čechách… I, o. c. v pozn. 9, s. 406.
[15] A. Profous, Místní jména v Čechách… IV, o. c. v pozn. 9, s. 677–678.
[16] A. Profous, Místní jména v Čechách… IV, o. c. v pozn. 9, s. 679.
[17] A. Profous, Místní jména v Čechách… II, o. c. v pozn. 9, s. 220.
[18] L. Hosák – R. Šrámek, Místní jména na Moravě a ve Slezsku II, o. c. v pozn. 10, s. 369.
[19] A. Profous, Místní jména v Čechách... II, o. c. v pozn. 9, s. 83.

povstal z německého *Reittenhau* ‚mýtina, paseka Reittenova‘;[20] podobně pojmenování *Rejvíz* pro lokalitu u obce Zlaté Hory na Jesenicku je z německého *Reichwies*(*e*)*n* ‚místo s bohatými loukami‘;[21] hojná jsou zvláště jména s německým *neu-* ‚nový‘, např. *Nejdek* na Karlovarsku, nebo *-stein* ‚kámen‘, např. *Berštejn*, *Cornštejn*, *Rabštejn*, *Ruštejn*). Opatrnost je na místě též při práci s kopiemi, falzy a vůbec nevěrohodnými zdroji, jež byly místy využity pro sběr historických dokladů v excerpovaných toponymických slovnících.

Nejstarší zápisy s diftongem jsou doloženy už ve 13. století (viz mapa 1). Jde o doklady sporadické, jež jsou roztroušeny převážně ve středočeské oblasti s ojedinělými přesahy na Moravu. Vůbec prvním svědectvím o přijetí změny u oikonym v našem materiálu je zápis *Teintz* z roku 1230 pro osadu Mariánský Týnec (dnes součást Kralovic v okresu Plzeň-sever), dále je to např. zápis *Cheinov* z roku 1291 označující dnešní Chýnov na Tachovsku nebo *Teins* z roku 1269 pro Starý Týn, dnes součást obce Úštěk na Litoměřicku. Výklad jmen typu *Tejn*, *Tejnec* je nejistý, neboť dvojhláska u nich mohla vzniknout jak diftongizací původního *ý* (toponyma by pak měla základ ve stč. apelativu *týn* ‚ohrada, plot‘), tak může být výsledkem substituce českého *ý* do německého fonetického systému jako výsledek jazykového kontaktu těchto jazyků.[22] Zápis *Teinéz* je doložen už ve 12. století, konkrétně v listině z roku 1186; upozornil na něj F. Bergmann[23] a bývá někdy označován za první doklad české diftongizace *ý* > *ej*. Tomu, že jde spíše o reflexi německé výslovnosti, nikoliv české diftongizační změny, by snad nasvědčovala obdobná adaptace u dalších českých oikonym pravděpodobně německy mluvícími obyvateli. Patrná je tato tendence u jmen s příponou *-ín*, jež je hojně zaměňována za německé *-ein* s předpokládanou artikulací [ajn]. Srov. mladší zápisy jako *Milasejn* z roku 1596 pro Milasín na Žďársku, dále *Pateržegn* z roku 1658 pro Pateřín, dnes součást Bílé Lhoty na Olomoucku, nebo *Ržepschein* z roku 1676 pro Řepčín, dnes podřazený pod Olomouc. Na nadměrné užívání dvojhlásky u dalších místních názvů nejen s příponou *-ín* u moravských lokalit upozornil ostatně i A. Lamprecht[24] s odkazem na některé případy nadměrné „difton-

---

[20] L. Hosák – R. Šrámek, Místní jména na Moravě a ve Slezsku II, o. c. v pozn. 10, s. 368.
[21] L. Hosák – R. Šrámek, Místní jména na Moravě a ve Slezsku II, o. c. v pozn. 10, s. 369.
[22] K tomu srov.: „Ojedinělé starší doklady z 12. stol. v místním jménu *Tejnec* jsou patrně odrazem německé výslovnosti, a nikoliv české změny.“ M. Komárek, Dějiny českého jazyka, o. c. v pozn. 2, s. 98. Obdobně hodnotí formu *Tejn* např. Lamprecht: „Není tu však jisto, zda nejde o cizí, německou výslovnost našich jmen.“ A. Lamprecht – D. Šlosar – J. Bauer, Historická mluvnice češtiny, o. c. v pozn. 2, s. 107.
[23] F. Bergmann, K chronologii některých staročeských zjevů mluvnických..., o. c. v pozn. 4, s. 236. Jde o dnešní Týnec nad Labem, v Profousově slovníku příslušný doklad uveden není, viz A. Profous, Místní jména v Čechách… V, o. c. v pozn. 9, s. 408.
[24] A. Lamprecht – D. Šlosar – J. Bauer, Historická mluvnice češtiny, o. c. v pozn. 2, s. 107.

gizace“, hodnocené jako výsledek substituce českého *í* a německého *aj*, uvedené v práci D. Marečkové.[25] Tím je výzkum průběhu dané změny značně komplikován. Moravské doklady získané excerpcí našich dvou slovníků místních jmen jsou sporné nejen z důvodu jejich podezřele rané datace, ale i kvůli svému původu. Formy *Teinitz* s vročením 1244, označující Týnec na Břeclavsku, a *Weirowitz* z roku 1299, dnes Výrovice na Znojemsku, jsou převzaty z listin, jež byly souhrnně vydány v diplomatáři Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Je známo, že tento pramen není příliš hodnověrný, zvláště co se týče nejstarších textů v něm obsažených.[26] I z toho důvodu pokládáme nejstarší projevy „diftongizace“ za málo věrohodné a spíše je hodnotíme jako projevy substituce česko-německého fonetického systému.

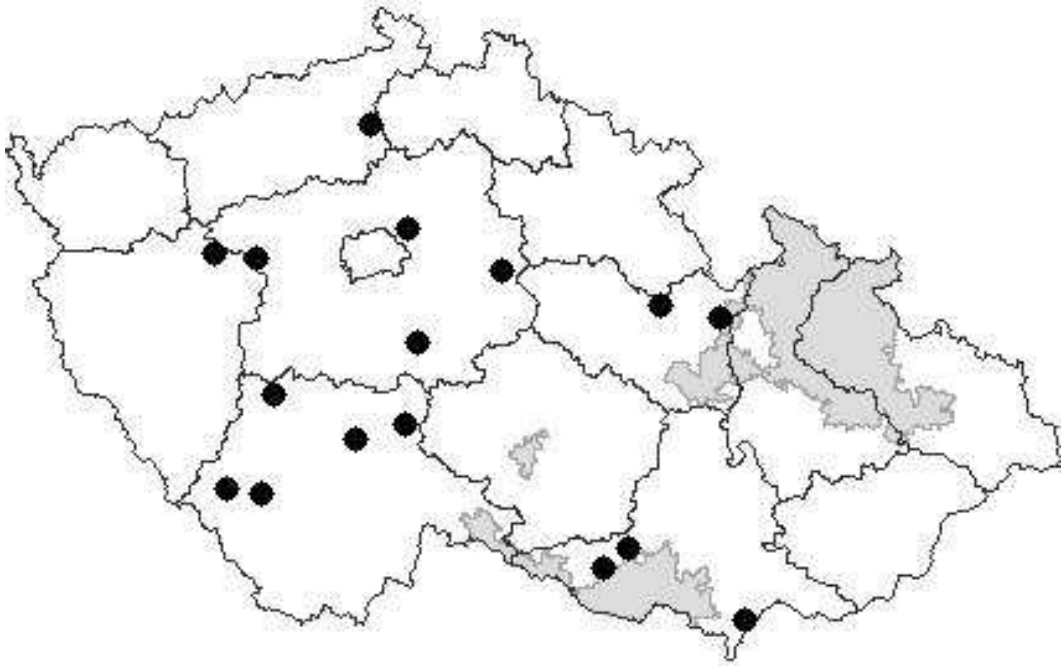

Mapa 1: Oikonyma zachycená poprvé s diftongem *ej* (< *ý*, *í*) do roku 1400

Ještě ve 14. a 15. století jsou doklady na novou střídnici ojedinělé (viz mapa 2), jejich počet se navyšuje až v průběhu 16. století (viz mapa 3). Zejména stav zachycený na mapě 3 přitom signalizuje obdobné rozšíření diftongu jako v tradičních teritoriálních nářečích, což svědčí o konstituování dnešních nářečních předělů v 16. století. O výsledcích diftongizace v dialektech minulého století obsáhle pojednává příslušná

[25] D. Marečková, K dialektickému rozrůznění češtiny v 15. století, Praha 1966. [Rukopis, kandidátská práce.]
[26] Viz např. J. Šebánek, Moderní padělky v moravském diplomatáři Bočkově do roku 1306, Časopis Matice moravské 60, 1936, s. 27–28, 445–499.

kapitola v Běličově Nástinu české dialektologie,[27] též v Českém jazykovém atlasu,[28] kde byla mapována jednak pozice v koncovce (položka *dobrý*), jednak uvnitř slova (položka *výbava*, popř. další položky zaměřené na diftongizaci od původu měkkého *í*, sledovanou např. u slov *lízat*, *rohlík*, *cítit*, *cícha*). Z těchto publikací vyplývá, že je diftongizace realizována téměř důsledně v nářečích na území historických Čech a ve středomoravských nářečích (ve středomoravském areálu navíc došlo k monoftongizaci *ej* > *é*, přičemž fonetická kvalita výsledné střídnice kolísá), na východním území zůstává *ý* (vyslovované v jižním úseku východomoravských nářečí jako [í]) nebo v případě slezských nářečí zkrácené *y*. Odchylný vývoj je zachycen v některých mikroareálech, např. na Kelečsku, kde byla diftongizace realizována nadmíru. Srovnáním se situací u starých oikonym je zřejmé, že již v 16. století byl areál diftongizace *ý* > *ej* shodný s areálem současným. Přesto lze v některých moravských humanistických pramenech nalézt doklady, kdy je místo novějšího monoftongizovaného *é* psáno častěji *ej*, a to pod vlivem textů české provenience (zvláště pražských tisků, které měly značný podíl na utváření tzv. kulturní češtiny akceptující nepůvodní *ej* ve vnitřních pozicích na místě staršího *ý*), popř. z důvodu českého původu písaře.[29] Slezské doklady, konkrétně *Vejhovice* z roku 1558 pro obec u Opavy a *z Heylowa* z roku 1545 pro obec na Bílovecku pokládáme vzhledem k jejich řídkosti za okazionalismy ovlivněné snad dobovým standardem psaného jazyka, tzn. nevypovídají o provedení diftongizace dále na východ.[30]

---

[27] J. Bělič, Nástin české dialektologie, Praha 1972, s. 90–97.

[28] Český jazykový atlas 5, Praha 2005, s. 79–98.

[29] Tomu, že diftong *ej* mohl mít nadnářeční status, by nasvědčovaly např. zápisy v Drahotušské kronice, v nichž je dvojhláska v rozporu s místním nářečím řídce doložena, např. *mlejn*, *skrejš*, *vejš*, *jakejsi planetář*. Doklady však pravděpodobněji odrážejí jeden z distinktivních znaků blízkého kelečského nářečí. Viz F. Kopečný, Jazykový materiál v Drahotušské kronice, Listy filologické 71, 1947, s. 282. O rozšíření hlásky na východní Moravě svědčí též doklady typu *rozmejšleti*, *smejšleti*, *zejskati* v rukopisném kancionálu z Ostré Lhoty, jehož vznik je datován mezi léta 1747–1748. Přijetí dvojhlásky u některých slov tu bylo snad způsobeno vlivem předlohy/předloh české provenience. Viz J. Zemanová, Analýza grafické stránky kancionálu z Ostré Lhoty. In: M. Čornejová – L. Rychnovská – J. Zemanová (eds.), Dějiny českého pravopisu (do r. 1902). Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu, Brno 2010, s. 331.

[30] Na ojedinělé užití dvojhlásky *ej* ve slezských písemnostech upozornil též A. Knop. Podle něj jde však v některých případech o kolísání grafémů *y*/*ej*, nikoliv o jev hláskoslovný. Viz A. Knop, Spisovná čeština ve Slezsku v 16. století, Praha 1965, s. 30.

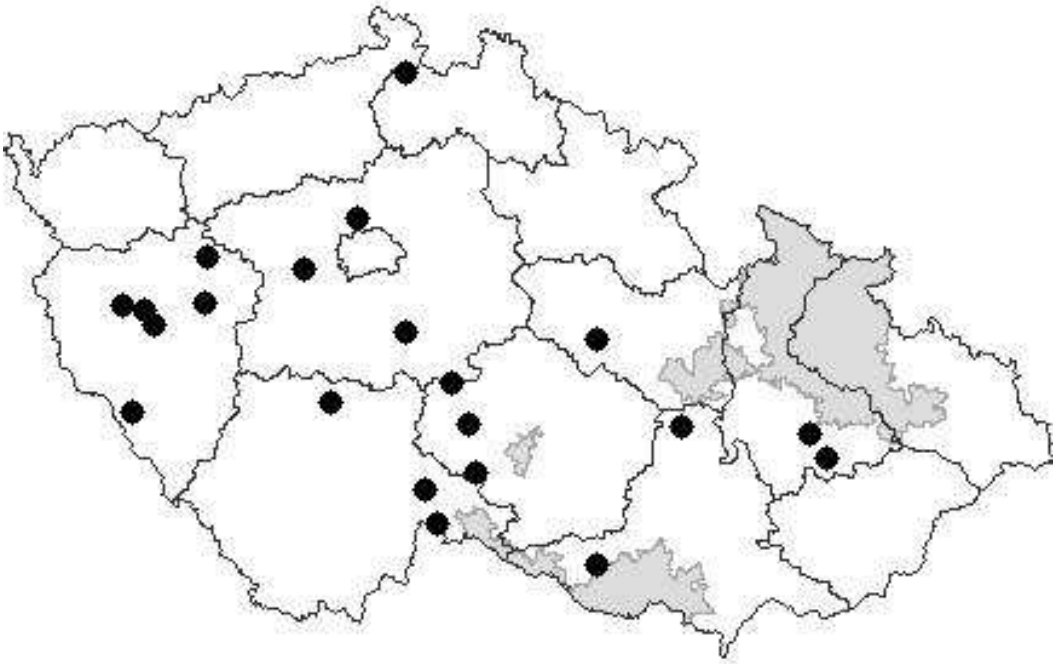

Mapa 2: Oikonyma zachycená poprvé s diftongem *ej* (< *ý*, *í*) v letech 1400–1500

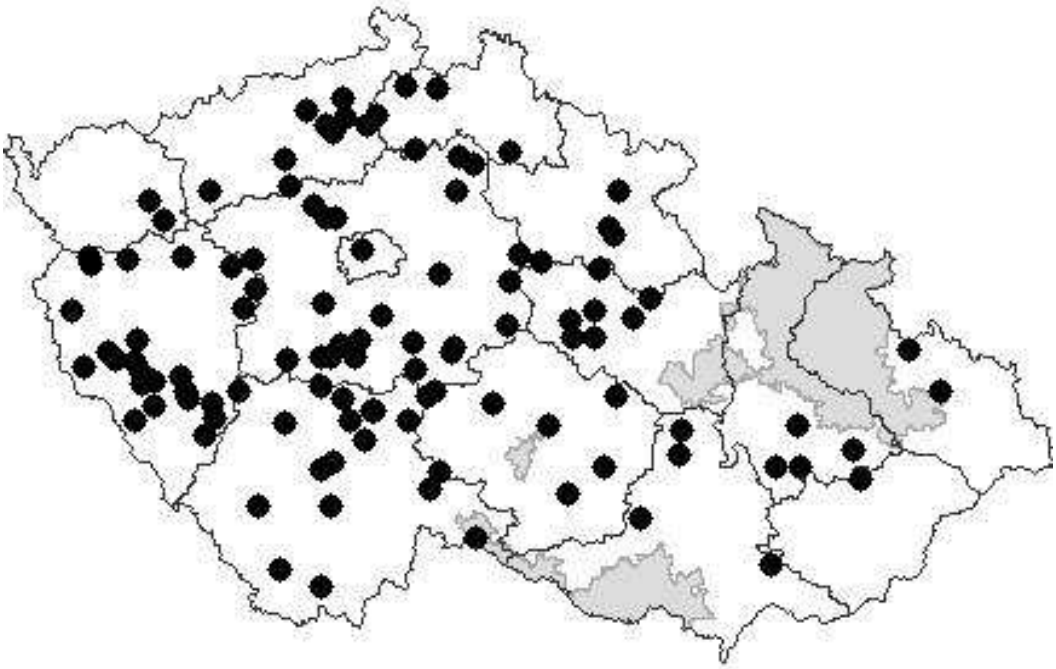

Mapa 3: Oikonyma zachycená poprvé s diftongem *ej* (< *ý*, *í*) v letech 1500–1600

V průběhu let 1600 až 1700 jsou diftongizované podoby běžné. Dvojhláska je psána u většiny oikonym, u nichž byla ukotvena už v předchozích staletích. Stále navíc proniká k dalším místním jménům, u nichž dříve bylo evidováno jen *ý*, popř. *í* (viz mapa 4), nově i u pojmenování některých slezských lokalit, např. *Czeyske* z roku 1606 pro Tísek na Novojičínsku nebo *Brandejs* z roku 1674 pro obec na Frýdecko-Místecku. V případě slezských dokladů však opět není vyloučen vliv česko-německé hlásko-

slovné substituce (popř. hláskoslovně-morfémové, jako je tomu u prvního dokladu, kdy byl český morfém nahrazen něm. sufixem -*ke*).

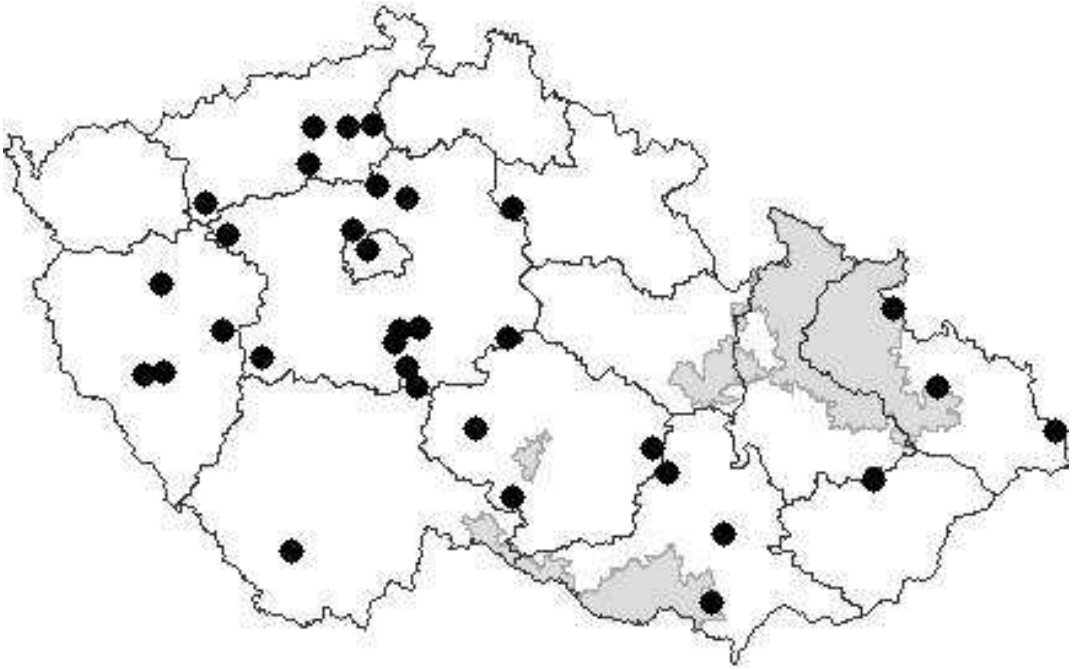

Mapa 4: Oikonyma zachycená poprvé s diftongem *ej* (< *ý*, *í*) v letech 1600–1700

Předložené zpracování historických místních jmen potvrdilo, že dvojhláska *ej* (< *ý*) získala výraznějšího postavení v průběhu 16. století, i když ojedinělé pozitivní doklady na její uplatnění lze dohledat již v rukopisných materiálech ze 13. století. Na místě měkkého *í* nastupuje dvojhláska hojněji teprve v 16. století, avšak nesoustavně a s koncentrací v Čechách (srov. třeba zápis *z Potlaysstian* datovaný k roku 1521 pro obec Podlíšťany, dnes součást Nasavrk na Chrudimsku, nebo *ve vsi Kozeyczkach* z roku 1544 pro Kozíčky, dnes Koldín na Orlickoústecku), méně je zaznamenáno na Moravě (např. doklad *Beylawsko* z roku 1675 pro Bílavsko, dnes součást Bystřice pod Hostýnem, a to namísto očekávané nářeční podoby *Bélavsko*, což snad lze vykládat jako projev „quasipospisovnění“).

Na základě nejstarší vrstvy pozitivních dokladů se přikláníme k názoru, že sledovaná diftongizace vycházela z vnitrojazykových příčin češtiny, tj. nebyla pouhou nápodobou obdobné změny v německých nářečích, přestože u některých zápisů nelze německý impulz zcela popřít (oikonyma typu *Tejn*, *Pateřejn*). Pokud by totiž česká změna primárně vycházela z procesu německého, byly by první doklady pravděpodobně soustředěny v pohraničních oblastech, což toponymický materiál neprokázal.

Ohniskem změny byla středočeská oblast, odkud se nová střídnice šířila do všech částí historických Čech (včetně pohraničí), též do západomoravského a středomoravského areálu (zde oproti dnešnímu nářečnímu stavu jen zřídka v podobě monoftongizovaného *é*, které již bylo patrně rozšířeno v mluveném jazyce). Nová střídnice se naopak neprosadila na jihovýchodní Moravě (lze však předpokládat, že změna byla již

v 16. století provedena na Kelečsku, jak ukazují kupříkladu záznamy v kronice obce Drahotuše) a ve Slezsku; pokud byla dvojhláska vzácně přijata i u toponym z těchto oblastí, pak lze tyto záznamy vzhledem k nekompaktnímu areálu a nízké dokladovosti interpretovat buď jako projev nářeční příslušnosti písaře, nebo jako vliv formující se kulturní češtiny, v níž bylo *ej* ve vnitřní pozici od konce humanistického období až do konce 18. století pokládáno většinově za stejně vhodné, tj. „spisovné“, jako výchozí hláska *ý/í*. Důkazem o dobové zakotvenosti diftongu v předpokládaném nadnárodním jazykovém útvaru je i skutečnost, že někdy diftongizované formy získaly status oficiálního pojmenování obcí. Jde o jev vzácný, k ustálení došlo např. u pojmenování *Lejšovka* pro obec na Královéhradecku nebo *Sejřek* na Žďársku, častěji pak u názvů místních částí jako *Hejlov*, dnes součást Svrabova na Táborsku.[31] V některých případech mohla být novější podoba schválena nikoliv z důvodu fixace novější formy, ale v důsledku ztráty obecného povědomí o výchozím názvu.

simeckova@iach.cz
Dialektologické oddělení
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
Veveří 97
602 00 Brno

[31] K tomu srov. dnešní oficiální název obce *Vémyslice* na Znojemsku, to z pův. *Výmyslice*. Za upozornění na toto místní jméno děkuji prof. Rudolfu Šrámkovi.